
TÜRKİYE'DE SİYASET KARŞITI SÖYLEMİN KÜLTÜREL TEMELLERİ

*Cemal FEDAYİ**

ÖZET

Siyasal kültür toplumun siyasete ilişkin inançlarını ve değer yargılarını içerir. Bu çalışmada merkez ve çevrenin siyasete bakış açısı incelenmiştir. Merkezin siyasete bakış açısı tekeli bir nitelik arz etmektedir; siyaset merkeze egemen güçlere mahsus bir alan olarak görülmekte, çevrenin siyasete müdahil olması istenmemektedir. Çevre ise siyaseti tehlikeli ve bozucu bir alan olarak görmektedir. Bunun temelinde de siyasete katılım konusunda hukuksal güvencenin olmaması yatmaktadır. Modernleşme ve AB sürecinin de etkisiyle sözü edilen siyasal kültürde büyük değişimler olmuş, siyaset karşıtı kültür büyük bir oranda değişmiştir. Ayrıca, siyasal katılımında nitelik ve nicelik olarak olumlu yönde ilerlemeler görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Kültür, Merkez, Çevre, Modernleşme, Siyasal Katılım

GİRİŞ: KÜLTÜR VE SİYASAL KÜLTÜR

Kültür konusunda çok çeşitli tanımlar¹ üretilmişse de genel olarak kültür, bir toplumun yüzyıllarca süren zaman zarfında ürettiği ve kalıcı hale getir-

* Dr., Siyaset Bilimci, fedai67@yahoo.com

¹ Farklı kültür tanımları için bkz. Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, s. 44.

diği her türlü değer olarak tanımlanabilir. Buradan yola çıkarak siyasal kültürü de, yüzyıllar süren uzun zaman aralığında bir toplumda siyasete ilişkin oluşan değerler bütünü olarak tanımlayabiliriz. İlder Turan siyasal kültürün tanımı bağlamında Almond ve Verba'dan hareketle şu noktaları öne çıkarmıştır: Siyasal kültür, bir toplumun üyelerinin siyasete ilişkin tutum, inanç, duygu ve değer yargılarının oluşturduğu bütündür.²

Siyasal kültür doğal olarak siyaseti ve siyasal davranışı da doğrudan etkilemektedir. Siyasal kültür, ne tür bir içerik taşırsa taşırsın, hakim olduğu toplumlarda bireylerin siyaset alanındaki algılamalarını elekten geçirmekte, bu yolla davranışları yönlendirmekte, en önemlisi, bireyin siyasal hayata katılma sürecindeki üslubunu belirlemektedir. Siyaset bir bakıma siyasal kültür süzgecinden geçerek oynanan bir oyun olmaktadır.³

Post-modern dönemde kültür toplumsal ve siyasal hayatta daha da öne çıkmış, merkezî bir konuma yükselmiştir. Kültür yaşamın tüm boyutlarında görünür hale gelmiştir. Frederic Jameson'un dediği gibi, post-modern araştırmacıların gözünde "toplumsal hayatımızda her şey kültürel olmuştur." Birçok diğer post-modern düşünür gibi, Baudrillard da siyaseti, kültür-yoğun bir alan olarak algılamaktadır.⁴

Bu çalışmada, siyasal kültürümüzde siyasete ilişkin çekinceler ve daha çok da siyaset karşıtı söylemler üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda yapılan çözümlemeler, çeşitli atasözleri, deyimler ve beyitler ekseninde yapılacaktır. Çünkü, Sarıbay'ın da vurguladığı gibi genel olarak kültürü, özel olarak da siyasal kültürü, esasen "dilsel olarak organize edilmiş yorumsal örüntüler bütünü" olarak yaşadığımızı ve bu yaşadıklarımızı kelimeler şeklinde anlatıp aktardığımızı söyleyebiliriz. Bu sayede bir durumu tanımlamış, yani somut olarak dile getirmiş oluruz.⁵ Gerek atasözleri ve deyimler gerekse meşhur beyitler, yüzyılların birikimini taşıyan, süzülerek günümüze kadar gelmiş, içinde kültürel kodlarımızı barındıran ifade araçlarıdır.

Genel olarak söylemek gerekirse, kültürümüzde siyasete yönelik kültür, olumsuz ve çekimsiz nitelikler içermektedir. Siyasal kültürümüzde, siyasetin tehlikeli bir alan olduğu ve siyasete uzak mahallerde bulunmanın daha temkinli olduğuna dair bir söylemin varlığından bahsedebiliriz. Bu çalışma-

² İlder Turan, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986, s. 461.

³ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003, s. 215.

⁴ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, (2. baskı) 2003, s. 303.

⁵ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları, 1994, s. 88.

da bu söylemin koordinatları ve içeriği analiz edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu kültürün siyasal katılmaya olan olumsuz etkisinden de kısaca bahsedilecektir. Son olarak, bu kültürün reel siyasete etkileri üzerinde durulacak ve somut örnekler verilecektir.

TÜRKİYE’DE ÇEVREYE HAKİM OLAN SİYASAL KÜLTÜR VE BU KÜLTÜRÜN TEMELLERİ

Bu bölümde toplumda, daha doğrusu *merkezin* dışında yer alan geniş toplumsal kesimde, yani *çevrede/kenarda* hakim olan siyasal kültürün temel özellikleri üzerinde durulacaktır. Toplu olarak söylemek gerekirse bu siyasal kültür, siyasetin tehlikeli bir alan olduğu ve mutlu olmak için siyasetten uzak durmanın daha temkinli bir yol olduğu zemininde şekillenmiştir.

-Siyaset Tehlikelidir: Çevrenin algısına göre siyaset tehlikeli bir alanı ifade eder. Siyaset sıradan insanların işi de kârı da değildir; siyaset yüksek tabakaya mensup olanların kendi aralarında oynadıkları tehlikeli bir oyundur ve bu oyun sıfır toplamlı bir oyundur. Oyunu kaybeden kellesini de kaybeder; koalisyon veya münâvebe yoktur. O nedenle yoksul ve yoksun olan geniş toplumsal çevre için siyaset zaten girilmesi zor bir alandır; üstelik tehlikeli bir alandır. Bu konudaki kültürü *kurb-i sultan, âteş-i sûzan*⁶ deyimini en iyi şekilde ifade etmektedir. Buna göre, sultana, yani merkezin vaziyet ettiği siyasete yakın olmak, o alana girmek, yakıcı bir ateşe yakın olmak gibidir; siyasal alan yakıcı ateşin etkisi altında olan tehlikeli bir alandır. Sâdî’nin Gülistan’ında geçen bu söz zaman içinde siyasal kültürümüzü imleyen önemli bir deyim dönüşmüştür.

Bu konudaki siyasal kültürü ifade eden önemli bir deyim de şudur: *Beylik çeşmeden su içme!* Ömer Asım Aksoy bu deyimini şöyle açıklamıştır: Resmî işlere yanaşmak tehlikelidir. Hükümet, hatıra hayale gelmeyen bir noktadan size büyük sorumluluk çıkarır. Abartılarak denilebilir ki devletin kamuya hizmeti için yaptırdığı çeşmeden su bile içmeyiniz.⁷ Bu konuyla ilgili olarak Aksoy’un aktardığı diğer deyimler⁸ de şunlardır: *Devletli ile deli bildiğini işler; Bey buyurur, cellat keser; Beyle bostan ekenin vay haline!; saltanat dedikleri ancak cihan gavgasıdır.*⁹ Bütün bu deyimlerdeki ortak anlam, siyasetin tehlikeli ve belirsiz bir alan olduğu yolundadır.

⁶ Bu deyim tasavvuf kültüründe ise, mürşide yakın olmanın tehlikesini anlatmak için kullanılır.

⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993, s. 105.

⁸ Aksoy, *age*, s. 135, 259, 105, 32.

⁹ Bu son deyim, Kanuni’nin meşhur bir gazelinde geçmektedir.

Siyasetin tehlikeli oluşuna dair algı, siyaset kelimesinin etimolojik anlamıyla da irtibatlı bir olgudur. Siyaset kelimesi idam etmek, ölüm cezasını uygulamak gibi anlamlara da gelmektedir; siyaset her halükârda idamla ve cezalandırmayla ilgili bir anlam taşımaktadır. Topkapı sarayında idamların icra edildiği meydana da *siyaset meydanı* ya da *siyaset çeşmesi* denilmekteydi.¹⁰ Padişahın siyaseten gerekli gördüğü ve belirli bir yargılama usûlüne tabi olmadan icra edilen idamlara da “siyaseten katl” denilmekteydi.¹¹

Özetle söylemek gerekirse siyaset, saray ve saray civarında, beyler, paşalar ve padişah arasında cereyan eden tehlikeli bir oyundur; bu oyuna giren ya kellesini verir ya da başkasının kellesini alır. Günümüzde de bu anlayış büyük bir oranda devam etmektedir. Günümüzde siyaset, liderler, işadamları ve paşalar arasında, başkentte ya da şehir merkezinde cereyan eden tehlikeli bir oyundur. Değişen, kelle alıp-kelle verme olgusunun minimum düzeye inmesidir...

-Selâmet Kenardadır: Siyasetin tehlikeli bir oyun olduğu algısının doğal bir sonucu olarak geniş yığınlar selâmetin kenarda, yani siyaset dışı alanda olduğu inancını geliştirmiştir. Bu konudaki algıyı en güzel şekilde ifade eden deyim *selâmet kenardadır* deyimidir. Bu deyimın aslı *selâmet der-kenar est* şeklindedir ve Sâdî'nin Gülistan'ında geçen bir beyitten türetilmiştir:

be-deryâ der menâfi' bî-şümâr est
eger hâhî selâmet der-kenâr est

Bu beyit şu anlama gelmektedir: Denizde sayısız menfaatler vardır; inci mercan vardır ama sen yine de selâmet istiyorsan kenarında dur; selâmet kenardadır.¹² Selâmetin kenarda olduğuna dair bir Türk atasözü de şöyledir: *Tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur.*¹³

Bu algıya göre, siyasete girmekle makam ve mevkiler elde edilebilir; çeşitli ekonomik nimetlere nâil olunabilir fakat en ufak bir hatada ya da en küçük bir sarsıntıda hem can hem de maldan olunabilir; idam cezası söz konusu olabilir, mallar *müsâdere* edilebilir ya da *devletleştirme* işlemine tabi tutulabilir. O nedenle az fakat istikrarlı bir ekonomik getiriye kanaat getirip kenarda/çevrede durmak daha temkinli bir tutumdur. *Azıcık aşım ağrımaz başım* ve *bir lokma bir hırka* gibi deyimler bu tutumun bir ifadesi olarak gelişmiştir.

¹⁰ Mümtaz'er Türköne, “Siyaset Nedir?”, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınları, 2003, s. 5.

¹¹ Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara: Phoenix Yayınları, 2007

¹² İskender Pala, *Ş'ir-i kadîm-Şiir Şerhleri*, İstanbul, 1997, s. 75

¹³ Aksoy, *age*, s. 251.

Aslında siyasî alanın aktörleri de zaman zaman selâmetin kenarda olduğunu itiraf etmişler ve kenara çekilmeyi arzulamışlardır. Fakat bu arzuları hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Bazen kendileri -bütün tehlikelerine karşın- siyasetin nimetlerini terk edememiş, bazen de siyaset bir türlü onların yakasını bırakmamıştır.¹⁴ Sayıları az olmakla birlikte siyasal alanda sırf halka hizmet etmek için yer alan, halka hizmet etmek için *kelle koltukta* siyasete girenler de olmuştur...

Osmanlıda entrikalarla anılan saraya karşılık tekke, çevrede yer alan âsûde bir limanı temsil ediyordu. Bazen padişahlar da sarayı terk edip tekkenin sakin iklimine kendilerini atmak istemişlerdir. Örneğin Fatih Sultan Mehmet, Akşemseddin’e mürit olmak ve halvete girmek istemişti. Fakat Akşemseddin bu isteği şu sözlerle reddetmişti: “Sen halvete değil, devlete lazımsın”¹⁵ Muhibbî mahlasıyla yazan Kanunî de merkezi terk edip uzlete çekilmeyi arzu eden padişahlardandır:

*ger huzur itmek dilersen ey muhibbî fâriğ ol
olmaya vahdet cihanda kûşe-i uzlet gibi*

Buna göre, Kanunî kendi kendine şunu tavsiye ediyordu: Ey Kanunî, eğer huzur bulmak istiyorsan şu anki meşgalelerinden arın, sarayı terket ve uzlet köşesine çekil... Yavuz Sultan Selim de kendisini tekkenin sakin sularına atmak isteyen padişahlardandır:

*padişâh-ı âlem olmak bir kuru kavga imiş
bir velîye bende olmak cümleden evlâ imiş*

Bu konuda yakın tarihimizden de örnekler verebiliriz. Örneğin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tecrübesini yaşayan ve bu yüzden ülkeyi terk etmek de dahil, başına türlü belalar gelen Rauf Orbay DP’nin kuruluş sürecinde yeniden siyasete davet edilmiş, fakat bütün ısrarlara rağmen kenarda durmayı/selâmette kalmayı tercih etmiştir. Nitekim onun korkusu 27 Mayıs’ta gerçeğe dönüşmüştür... 27 Mayıs darbesine bizzat maruz kalan Menderes de işkenceye dönüşen yargılanma sürecinde kenara dönmeyi arzu etmişti. 27 Mayıs darbesiyle tutuklanan ve uzun bir süre Yassıada’da çeşitli baskılara maruz bırakılan ve en sonunda da idam edilen Menderes duruş-

¹⁴ Bu bağlamda bazı siyasetçiler, “siyaset bir insanın kanına bir defa girince bir daha çıkmaz” demişlerdir.

¹⁵Mustafa Runyun ve Osman Keskiöğlü, **Fatih Devrinde İlim ve O devirde Yetişen İlim Adamları**, Ankara: DİB Yayınları, 1953, s. 225.

maların devam ettiği sırada bir gün bir tanıdığına şu itirafta bulunmuştu: Bu beladan kurtulursam Aydın'daki çiftliğime çekileceğim ve bir daha siyasete girmeyeceğim. Fakat yazık ki bir anlamı da idam olan siyaset onu ölüme mahkum etmişti. Bu âkıbeti görmelerine rağmen Menderes'in çocukları da siyasete girmekten geri durmamışlar ve başlarına ölüm ve sakatlanma gibi çeşitli belalar gelmiştir...

-Siyaset Kirletir, Yozlaştırır, Verimsizleştirir: Kenarda duran geniş yığınlara göre siyasal alanda insanı kirleten, yozlaştıran, ahlakî olarak zaafa uğratan bir ilişkiler düzeni mevcuttur; ayrıca siyaset, kısır çekişmeleri ve bunun sonucunda verimsizliği, bereketsizliği doğurur. Yine bu inanışa göre, siyaset zor iştir, siyasal alandaki bozucu/baştan çıkarıcı ilişkilerden dolayı hakkını vererek siyaset yapmak, adaleti gerçekleştirmek zordur; devlet adamlarının adaleti gerçekleştirmesi son derece zor bir iştir. Özetlediğimiz bu kültürün doğal sonucu olarak, diğer nedenlerin yanı sıra bu nedenlerden ötürü de siyasetten uzak durmak ahlaken de faydalı bir tercihtir.

Siyasetin kirletici durumunu anlatmak için dilimizde *siyasete bulaşmak*, *siyasete karışmak* gibi deyimler kullanılmaktadır. Ayrıca kural dışına çıkılan durumlarda, *bu işe siyaset karıştı* veya *işe siyaset karıştırmayın* gibi deyimler de kullanılmaktadır. Muhatabın yalana/dolana başvurduğuna inanıldığında da *bana siyaset yapma* deyimi kullanılmaktadır. Siyasetin/devletin verimsizliğini ifade etmek üzere de *hükümetin/devletin bastığı yerden ot bitmez*¹⁶ deyimi kullanılmaktadır.

Siyasetin yozlaştırıcı/bozucu etkisinden dolayı, özellikle dinî hassasiyeti yüksek kesimler, siyasetten uzak durmayı ahlakî açıdan faydalı bulmuşlardır. Örneğin ilk halife Hz. Ebubekir, "bu işi"/siyaseti başına saran kişi olarak gördüğü Hz. Ömer'i, çeşitli vesilelerle kınamıştır. İkinci Halife Hz. Ömer de hilafetin/siyasetin zorluğunu bizzat yaşayarak görmüştü. Bu nedenle ölüm döşeginde, "emir buyurunuz da sizden sonra oğlunuzu halife yapalım" teklifini yapanlara karşı "bir evden bir kurban yeter" demiş ve yerine oğlunu veliahd olarak bırakmamıştır.¹⁷ Bu anlayışa göre siyasete girmek ve o alanda adaleti gerçekleştirmek son derece zor bir iştir, büyük fedakarlıklar gerektirir. O alana giren, halka hizmet için kendini kurban etmiş demektir, halkın işlerini görmek için kendi özel hayatını terk etmiş demektir.

¹⁶ Bu deyimın hikayesi için bkz. Adem Çaylak, **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen**, Ankara: Kadim Yayınları, 2005, s. 3.

¹⁷ Bu konudaki çeşitli örnekler için bkz. M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatü's-Sahabe*, (Çev. Ali Aslan), Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Yakın tarihimizde, İslamcıların önde gelenlerinden Saîd-i Nursî de, yakın çevresinde siyasetin yozlaştırıcı/bozucu etkilerini gördükten sonra şu sözlerle siyaseti terk etmişti: “*Eûzü billahi mine’ş-şeytani ve’s-siyaseti* dedim, o zamandan beri siyaseti terk ettim.”¹⁸ Siyaseti, şeytan gibi bir baştan çıkarıcı/bir bozucu olarak gören bu anlayışa göre siyasetten ve şeytandan Allah’a sığınmak gerekir. Bu noktada İslamcı anlayışın liberal devlet anlayışıyla örtüştüğü de söylenebilir. Liberal devlet anlayışına göre “iktidar yozlaştırır, mutlak iktidar mutlaka yozlaştırır.” Bu nedenle devlet/siyaset, olabildiği kadar az olmalıdır.¹⁹

Siyasetin bozucu/yozaştırıcı etkisini ifade bağlamında halk arasında, siyasete girmek isteyen dindar insanlara karşı “sen hacısın (veya sen hocasın) siyasete girmen doğru kaçmaz” şeklinde itirazlar gelmektedir. Fakat son zamanlarda bu anlayışın çok da taraftar bulmadığı görülmektedir. AKP bağlamında söylemek gerekirse, muhafazakâr siyasetçilerin siyasal alandaki ağırlığı düzenli olarak artmaktadır.

Dinin, özellikle de tasavvufun, siyasal kültüre önemli bir etki noktası da tevazu kültürünü öneren yaklaşımı dolayımında olmuştur. Bu yaklaşıma göre öne çıkmak, önder olmak, baş olmayı istemek, ayıp karşılanan bir ahlakî zaaf olarak görülmüştür. Tasavvufî kültür, baş olma sevdasını, yani *hubb-i riyaseti*, mezmum sıfatlardan addetmiştir. Buna göre insanlar nefsin kötü hasletlerinden olan baş ve başkan olma sevdasından vazgeçmelidir; nefis terbiyesi bunu gerektirir. Mü’min baş olma sevdasını terk etmelidir fakat ona görev verildiğinde de bundan kaçınmamalı, kendini kurban sayıp adaleti icra etmek ve hizmet etmek maksadıyla görevi deruhte etmelidir. Bu yaklaşıma göre emanet istenmez, verilir. Emanet ehline verilir; onu almak için, baş olmak için insanların kıyasıya çarpışması ahlakî bir davranış değildir. Siyasete baş olmak için değil ancak hizmet için girilir...

-Nizam-ı Âlem ve Adalet İçin Siyaset: Yukarıda değinildiği gibi çevrenin siyasete olan ilgisizliğinin temelinde büyük oranda siyasetin tehlikeli bir alan olduğu inancı yatmaktadır. Yani çevre aslında büsbütün siyaset karşıtı bir inanca sahip değildir. Fakat siyaset alanını hukukî güvenlikten uzak gördüğü için kendini o alanın uzağında, kenarda tutuyor.

Çevre, siyasetten uzak duruyor ama bütünüyle bir devletsizlik/siyasetsizlik durumunu da arzu etmiyor. En azından, adalet ve güvenlik ihtiya-

¹⁸ Saîd-i Nursî, **Emirdağ Lâhikası**, İstanbul: Envar Neşriyat, 1992, s. 272.

¹⁹ Cemal Fedayi, “Siyasal Yozlaşma: Teori ve Türkiye Örneği”, **Liberal Düşünce**, Yıl 5, Sayı 20, Güz 2000, s. 5. Ayrıca bkz. Mustafa Erdoğan, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.

cını karşılayacak kadar bir devlet talebi mevcut. Bunun ifadesini *ya devlet başa, ya kuzgun leşe* deyiminde görürüz. Buradan da anlaşılıyor ki, en azından adalet ve güvenlik hizmetlerini sunacak kadar devlet, istenen bir şeydir. Zaten adalet gerek Osmanlı döneminde²⁰ gerekse Cumhuriyet döneminde siyasal alanın en önemli imgelerinden biri olmuştur. Kamu düzeni olarak çevireceğimiz *nizam-ı âlem* ve güvenlik talebi Osmanlı'da ve Cumhuriyet döneminde siyaseti yönlendiren başat unsurlardandır.²¹ Kamu düzenin bozulması durumunda "fitne" ortaya çıkar ve fitne de ölümden bile beter bir durumdur. Bu anlayışa göre fitne ve anarşinin doğmaması için devlet lazımdır...

MERKEZİN SİYASAL KÜLTÜRÜ VE ÇEVREYE BAKIŞI

Yukarıda anlatılanlardan görüleceği üzere çevrede bulunan geniş kesimler siyaseti tehlikeli ve yozlaştırıcı bir alan olarak görmüş ve kenarda durmayı tercih etmişlerdir. Zaten halkın kendi işlerine karışmasını istemeyen ve siyasete tek başına vaziyet eden siyasal merkez de bu kültürden, "tabiyet kültürü"nden,²² ziyadesiyle memnun olmuş, bu kültürü destekleyici bir tutum içine girmiştir. Ayrıca bununla yetinmeyerek, çevreden siyasete girmek isteyen münferit girişimlerin önünü kesmek üzere çeşitli hukukî (de jure) ve fiilî (de facto) engeller vücuda getirmiştir. Merkezin siyasete bakış açısını şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

-Halk/Çevre Siyasetten Uzak Tutulmalıdır: Merkeze vaziyet eden devletlû sınıfa göre yönetim/siyaset kendilerinin işidir, sıradan, cahil halkın harcı ve haddi değildir; siyaset âlî (yüce) bir iştir. Tebaanın tebaa olarak kalması gerekir; ahali "*çizmeden yukarı çıkmamalı*", "*haddini bilmeli*" dir. I. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde, halkın yönetime dahil edilmesi bağlamında yaşanan tartışmalarda şöyle bir görüş ortaya atılmıştı: "Koskoca Devlet-i Aliyye Anadolu ve Rumeli'nin cahil ahalisine sorularak yürütülemez!"²³ Yine bu bakış açısına göre, *nâs ile istinas alâmet-i iflas* demektir.²⁴ Yani, halk ile haşır neşir olmak, halka karışmak, halkı kendi arasına almak, iflasın işareti demektir; halk ile devletlû arasında hep bir mesafe olmalıdır.

Merkezin siyasal kültürüne göre halkın ihtiyaç duyacağı icraatları zaten kendileri yapmaktadır; halkın bu işlere el atmasına, burnunu sokmasına

²⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 115.

²¹ Halis Çetin, "İktidar ve Meşrutiyet", *Siyaset*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Ankara: Lotus Yayınları, 2003, s. 64, 65.

²² Tabiyet kültürü konusunda bkz. Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 218.

²³ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 219.

²⁴ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 223.

gerek yoktur. Bir zamanların ünlü Ankara Valisi Nevzat Tandoğan’ın, komünizmi getirmekle suçlanan gençlere hitaben söylediği “komünizm gerekiyorsa onu da devlet yapar, size ne oluyor?” sözünden mülhem olarak söylemek gerekirse devletlû sınıfına göre “siyaset gerekiyorsa onu da devlet yapar!”. Bu kültürde, elitist anlayışın derin izlerini görmek mümkündür...

Türk siyasal hayatına genel olarak baktığımızda fiilî durum olarak şunu görürüz: Merkez ile çevre arasında her zaman bir mesafe vardır ve çevrenin siyasete/merkeze girmesi çok zordur.²⁵ Çevrenin siyasete girmesinin önüne ekonomik, siyasal ve kültürel engeller²⁶ ve zaman zaman da “kanunî” engeller/barikatlar konulmuştur.

Türkiye’de halkın siyasete girmesine esas olarak 1876’da izin verilmiştir. Fakat vaki olan savaşlar ve devletin zor durumu öne sürülerek kısa bir süre sonra anayasa askıya alınmış, seçimler yapılmamıştır. 1908’de siyasetin yolu yeniden açılmıştır. Fakat bu sefer de “ikinci seçmenlik” kurumu dolayısıyla halkın temsilcilerinden çok oligarşik güçlerin temsilcileri siyasete/meclise girebilmiştir. Fiilen, siyaset padişahın elinden çıkmış, o zamanın seçkinleri olan İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin eline geçmiştir. Halka düşen yine seyretmek ve itaat etmek olmuştur. Cumhuriyet’e geçildikten sonra da uzun süre siyaset başkentin tekelinde kalmıştır. Demokrasiye geçiş tartışmalarının yaşandığı yıllarda, CHP’nin önemli isimlerinden Cevdet Kerim İncedayı, halkın siyasete müdâhil olması ihtimaline karşı şöyle bir itirazda bulunmuştu: “Devlet idaresi Hassolara ve Hüssolara bırakılamaz!”²⁷

İlk defa 1950’de serbest seçimlere izin verilmiş ve halkın temsilcileri siyasal alana müdâhil olmuşlardır. Fakat bu alanı kendi özel alanları olarak görenler, halkın temsilcilerine uzun süre tahammül edememiş ve bir darbeyle siyasetin yeni aktörlerinin başını almışlardır. Daha sonra yeniden demokrasiye geçilmişse de artık siyaset alanı çeşitli vesayet kurumlarıyla çevrelenmiş ve çevrenin siyasal alanda istediği gibi at koşturması engellenmiştir. Halkın oyuyla seçilenlere sadece ekonomi ve idareyi yürütme görevi verilmiştir. *Yüksek siyaset*, yine merkezî seçkinlerin elinde kalmıştır. Statükonun zorlandığı durumlarda yeni darbeler birbirini izlemiştir: 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat...

²⁵ Türk siyasal hayatını merkez-çevre yaklaşımıyla inceleyen iki çalışma şunlardır: Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986, s. 109-137 ve Metin Heper, “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı : 9-10, 1980, s. 3-35

²⁶ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, s.113.

²⁷ Turan Güneş, *Araba Devrilmeden Önce*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982, s. 101.

-Esas Olan Muhalefet Değil İtaattir: Merkezin siyaset algısına göre sıradan insanların, yani çevrenin, status quo'yu sorgulaması, düzeni eleştirmesi, hele kendi durumunu beğenmeyip bir üst statüye geçmek istemesi, kısaca siyasete girmek istemesi, büyük bir kabahat olarak telakki edilmiştir. Ömrü boyunca Saray'a yakın durmuş, çeşitli ihsanlara nail olmuş divan şairi Şeyhî tarafından yazılan *Harnâmeyi* bu açıdan, siyasî açıdan, yeni bir okumaya tabi tuttuğumuzda ilginç sonuçlara ulaşabiliriz. Harnâme'de ifadesini bulan hikayeye göre bir eşek, yaratılıştaki kendileriyle bir kabul ettiği öküzlere özenmiş ve onlar gibi olmaya, onların sınıfına atlamaya karar vermiştir. Fakat bu, çiftliğin sahibine göre affedilemez bir hatadır ve hikayenin sonunda eşek kulağı ve kuyruğu kesilerek cezalandırılır. Hikayenin gelişimi eşeğin ağzından şöyle anlatılır:

Ki birüz bunlarınla hilkatde

Elde ayakda şekl ü sûretde

Bunların başlarına tâç neden

Bize fakr ü ihtiyaç neden

Öküzlerle yaratılıştaki bir olduklarından yola çıkan eşek düzeni sorgulamaya başlamış ve bir süre sonra kendisi de öküzlerin otladığı otlığa, yasak alana, girmiştir. Fakat bu duruma çok kızan düzenin sahibi tarafından kulağı kesilerek cezalandırılmıştır. Şeyhî burada, eşeğin ağzından, eşeğin hak aramasını "bâtili istemek" olarak görmüştür: *Bâtili isteyü haktan ayrıldum/Boynuz umdum kulakdan ayrıldum.* Şeyhî Harnâmesinin sonlarında düzene/sultana karşı gelmenin ne büyük kabahat olduğunu dile getirir:

Hükm-i sultâna k'ola pâyende

Çarh çâkerdürür felek bende

Kim ola bâri bir iki eclâf

K'ide tevki-pâdişâha hilâf

Şâh kahrı ne'üzü-billâh eger

Çarh baş çekse ide zîr ü zeber

Bu beyitlerle Şeyhî bir anlamda, devlete itiraz edenin başına neler geleceğini ihtar etmektedir. Bu beyitlere göre, padişahın hükmüne Felek bile kuldur, köledir; sıradan halka da ne oluyor? Bir iki baldırı çıplak da kim

oluyor ki, padişahın nişanlı buyruğunun tersine hareket edebilsin? Allah’a sığınırız ki, Felek başkaldırırsa, padişahın kahrı onu bile yerle bir eder.²⁸

Düzeni eleştirmek, düzene muhalefet etmek pek tehlikeli bir iş olduğundan genellikle bu tür işler olağandışı ya da olağanüstü kişilerin üzerine yıkılmıştır. Örneğin, Bolu Beyine isyan etme işi Köroğlu isimli bir kahramana havale edilmiştir. Sarayı sorgulama, padişahı hesaba çekme işi Keloğlan gibi bir yarı delinin üzerine yıkılmıştır. Timur’a ulaştırılacak şikayetler için Nasreddin Hoca gibi kurnaz bir söz ustası seçilmiştir. Örneklerde de görüldüğü gibi siyasal düzene muhalefet, kurumsallık ve süreklilik kazanmamış; geçici ve kişilere bağlı bir durum olarak ortaya çıkmıştır. İtaat kuralı, muhalefet ise istisnadır.

-Hikmet-i Hükümet: Siyasal merkezin kültürünü şekillendiren temel unsurlardan biri de *hikmet-i hükümet*²⁹ deyiminde ifadesini bulmaktadır. Bu deyimde ifadesini bulan anlayışa göre hükümetin işlerinde hep derin bir nokta, sırlı bir yan vardır; bu hükümetin bir hikmetidir ve *hikmetten sual etmemek* gerekir; zaten cahil halk istese bile bu hikmeti anlayamaz; o yüzden, bu işlerden uzak durmalıdır.

Derin devlet deyimiyile de ilişkili bu anlayışa göre, devlet bazı durumlarda olağan ve yasal yolların dışına çıkabilir, bunda da bir hikmet vardır ve bu gibi durumlarda konuyu fazla deşelemek gerekir. Demirel bu bağlamda, “devlet gerektiğinde rutinin dışına çıkabilir” demiştir.³⁰ Derin devletin operasyonları nedeniyle yargılanan zevat, bırakın halka hesap vermeyi, yargıya bile “bunlar devlet sırrıdır” diyerek hesap vermemiştir.³¹

-Esas Olan Politizasyon Değil Depolitizasyondur: Devletli sınıfına göre ahalinin siyasete katılması, politize olması istenmeyen bir şeydir; politize olan halkın ne yapacağı bilinmez... O yüzden halk, bazen “kanun” yoluyla bazen de darbe yoluyla depolitize edilmeli; tabir caizse halkın havası alınmalıdır. Çünkü sıradan halk yönetim işlerinden anlamaz. 27 Mayıs Darbesi’nin lideri Cemal Gürsel, Burhan Felek’e şöyle bir yakınmada bulun-

²⁸ Harnâme’nin tam metni ve açıklaması için bkz. Faruk K. Timurtaş, *Şeyhi’nin Harnamesi*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1971.

²⁹ Raison D’etat’dan türeyen bu deyim hakkında bkz. Mümtaz’er Türköne, “Siyaset Nedir?”, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınları, 2003, s. 29

³⁰ Devletin rutin dışına çıkması olgusunu ilk defa bir vali anılarını anlatarak itiraf etmiştir. Bkz. Salih Şarman, *Rutin Dışı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2007.

³¹ Siyasal yozlaşmanın teorisi ve Türkiye örneği hakkında bkz. Cemal Fedayi, “Siyasal Yozlaşma: Teori ve Türkiye Örneği”, *Liberal Düşünce*, Yıl 5, Sayı 20, Güz 2000, s. 5-26 ve Tanel Demirel vd., “Türkiye’de Siyasal Yolsuzluk Olgusu”, *Liberal Düşünce*, Yıl 5, Sayı 20, Güz 2000, s. 26-48.

muştur: “Hayatlarında bir mangaya bile komuta etmemiş insanlarla memleket nasıl idare edilebilir.”³²

12 Eylül Darbesi’nin en önemli misyonu toplumu depolitize etmek yönünde olmuştur. O yıllardaki değişimi anlatmak için şu deyim kullanılırdı: “Dev-Genç’ten Sev-Genç’e geçildi!”. İlginçtir, bu depolitizasyon politikasını dönemin seçilmiş bir siyasetçisi de (Mesut Yılmaz) desteklemişti. Adı geçen elitist siyasetçi bir konuşmasında aynen şunları söylemiştir: “Türkiye çok politize (olmuştu); biraz depolitize olması gerekiyordu”; aynı zamanda bakan olan bu siyasetçiye göre “önüne gelen siyasetle ilgilenmemeli”dir.³³

SIYASET KARŞITI SÖYLEMİN SONUÇLARI: SIYASAL KATILMA, BÜTÜNLEŞME VE YABANCILAŞMA SORUNLARI

Çevrenin siyasete olan ilgisizliğinin temelinde büyük oranda siyasetin tehlikeli bir alan olduğu inancı yatmaktadır. Yani çevre aslında büsbütün siyaset karşıtı bir inanca sahip değildir. Fakat siyaset alanını hukukî güvenlikten mahrum gördüğü için kendini o alanın uzağında, kenarda tutuyor. Çevre, demokrasinin olmadığı dönemlerde siyasete neredeyse tamamen ilgisiz durumdadır. Demokrasiye geçildikten sonra ise siyasete katılım düzeyi sadece seçimlerde oy kullanmaktan ibaret olmuştur.

Bilindiği gibi siyasal katılma, vatandaşın siyasal sistem karşısındaki durumunu, tutumunu ve davranışlarını gösteren bir kavramdır.³⁴ Siyasal katılma eyleminin amacı siyasal liderlerin kararlarını etkilemektir.³⁵ Seçimlere katılma siyasal katılma yollarından sadece biridir; fakat Türkiye’de çevre/kenar, oy kullanmanın dışındaki siyasal katılım yollarından uzak durmuş, siyasete doğrudan bir aktör olarak katılmamıştır. Sonuç olarak Türkiye’de seçimlere katılım oranı yüksek, siyasete katılım oranı ise düşük düzeyde olmaktadır. Bu nedenle siyasal katılma açısından çevreyi teşkil eden vatandaşlar “pasif vatandaş” durumundadırlar.³⁶ Bu da “tabiyet kültürü”nün henüz tam olarak aşamadığını ve katılımcı kültür³⁷ aşamasına geçilemediğini göstermektedir. Halbuki katılımcı kültür, istikrarlı anayasal demokrasilerin

³² Oktay, *age*, s. 219.

³³ Oktay, *age*, s. 220.

³⁴ Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993, s. 203.

³⁵ Ersin Kalaycıoğlu, “Siyasal Katılma Koşullarına Genel Bir Bakış: Türkiye Örneği”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986, s. 510. Siyasal katılma konusunda geniş bilgi için bkz. Deniz Baykal, *Siyasal Katılma*, Ankara: SBF Yayınları, 1970.

³⁶ Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993, s. 203.

³⁷ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003, S. 220

olmazsa olmaz unsurları arasındadır. Katılımcı kültürün gelişmediği ve siyasal katılma yollarının tıkalı olduğu ülkelerde siyaset, seçkinler arasında oynanan bir oyun durumuna düşer. Gelişmiş demokrasilerde, seçimler dışında da her türlü siyasal aktivite özgür bir biçimde gerçekleşmekte, herkes görüşlerini özgürce ifade edebilmektedir. Bu demokrasilerde siyaset, güvenli ve istikrarlı bir ortamda yapılmakta, yönetenler ile yönetilenler arasında güvenilir bağlar ve iletişim kanalları bulunmaktadır.³⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye’de merkez ve çevre şeklinde bir ayrışma söz konusudur. Merkez ile çevre arasındaki bu ayrışma, kopukluk ve kutuplaşmanın devam etmesi olgusu, bir bütünleşme sorununu,³⁹ bunun bir sonucu olarak da uluslaşamama sorununu, meşruiyet ve temsil sorununu doğurmaktadır. Bu gibi sorunlar halkın rejimi sahiplenme konusundaki sıkıntılarını da doğurmakta, rejimle halk arasında bir yabancılaşma sorununu gündeme getirmektedir. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması* isimli kitabında İnönü’nün “kimse işitmesin millet düşmanınızdır” sözü ekseninde Türk siyasetindeki yabancılaşmayı ayrıntılı olarak anlatmıştır...⁴⁰

Türkiye’de siyasetin tehlikeli bir alan olduğu Türk siyasal hayatında yaşanan birçok örnekle bilinen bir olgudur. Bu tehlike son yıllarda, AB sürecinin de etkisiyle, nisbeten azalmıştır; fakat tamamen sona erdiği söylenemez. Siyasetin tehlikeli olduğuna dair yerleşik algı ve fiilen yaşanan örnekler, geniş yığınları siyasetle -seçim dışında- ilgilenmeme durumuna düşürmüştür. Halk siyasete bizzat bir aktör olarak katılmak yerine, seçimden seçime ve temsilcileri eliyle katılma şeklindeki daha güvenli bir yolu tercih etmiştir. Siyasetin tüm tehlikelerine de doğrudan halk değil seçtiği temsilciler maruz kalmıştır.

Örnekler vermek gerekirse; kısmî demokrasinin mevcut olduğu yıllarda, II. Meşrutiyet döneminde, siyaset silahların ve silahşorların cirit attığı çok tehlikeli bir alandır.⁴¹ Cumhuriyet’in ilk yıllarında merkezin partisi (CHF) dışında kurulan partiler (TCF ve SCF) kapatılmış ve liderleri çeşitli takibatlara uğramış; Rauf Orbay gibi kimi liderler yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır.⁴² Orbay, DP kurulurken ısrarla yeniden siyasete dönmesi istendiğinde kararlılıkla bu teklifi reddetmişti. Nitekim Orbay’ın korkuları 27 Mayıs darbesiyle gerçek olmuş ve DP’nin ileri gelenleri idam edilmişlerdir. Mende-

³⁸ Bahadır Türk, “İdeolojiler ve Sistemler”, *Siyaset*, (Ed. Mümtaz’er Türköne), Ankara: Lotus Yayınları, 2003, s. 203.

³⁹ Mardin, a.g.m., s. 118

⁴⁰ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam yayınları, 1994.

⁴¹ Alpay Kabacalı, *Türkiye’de Siyasal Cinayetler*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1993.

⁴² Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

res siyasete girmekle, siyaset yoluyla bir şeyleri değiştirmek istemekle, geçerli siyasal kültür açısından bir anlamda suç işlemiştir; girmemesi gereken bir alana girmiştir. Özer Ozankaya, köyde siyasal kültürle ilgili bir araştırmasında, bir köylünün Adnan Menderes'ten söz ederken, tek kusurunun siyasete karışmak olduğunu söylediğini belirtmiştir.⁴³ Siyasal aktörler üzerindeki merkezin baskısı 12 Mart döneminde de devam etmiştir. MNP ve TİP kapatılmış, diğer liderler ise askerî bürokrasinin yörüngesine tabi kılınmıştır. 12 Eylül döneminde de partiler kapatılmış, liderler siyasî yasaklı durumuna düşürülmüştür. Son olarak 28 Şubat sürecinde de siyaseten sakıncalı bulunan siyasetçiler iktidardan uzaklaştırılmış (Erbakan) ya da hapse atılmış (Erdoğan), partileri (RP ve FP) kapatılmıştır...

Siyasetin tehlikesini belirtmek üzere birçok siyasetçi "siyaset gömleği" ile "idam gömleği"ni bir kabul etmiştir. Örneğin Özal, "iki gömleğim var; birisi bayramlık, diğeri idamlık!" demiştir.⁴⁴ İdamlık gömlek metaforunu Çiller de sık kullanan siyasetçilerdendi. Sonuç olarak, siyasetin tehlikeli olduğuna dair siyasal kültürü besleyecek siyasal olaylar siyaset sahnemizden hiç eksik olmamıştır.

SONUÇ

Detayları yukarıda anlatıldığı gibi çevrenin siyaset karşıtı söyleminin temelinde siyasetin özüne yönelik bir karşıtlık görülmemektedir; daha çok usulden kaynaklanan bir tedirginlik söz konusudur. Çevre, siyasete katılımın usulü konusunda hukuksal bir istikrar ve güvence göremediği için siyaseti tehlikeli bir alan olarak kabul etmiş ve selâmeti kenarda durmakta görmüştür. Çevrenin siyasal kültürünü etkileyen bir inanç da siyasetin yozlaşmaya neden olacağı yönündedir. Görüldüğü gibi bu inanç da doğrudan doğruya siyasete değil cârî siyasetin sonuçlarına yöneliktir.

Sonuç olarak çevrenin siyaset karşıtlığının temelinde iki neden yatmaktadır: 1. siyaset tehlikelidir, 2. siyaset bozar. Siyaset bu iki nitelikten arındırıldığında çevrenin siyasete yönelik olumsuz inancı değişecektir. Siyasetin tehlikeli bir uğraş olmaktan çıkarılması ülkede "anayasal demokrasi"nin inşa edilmesiyle mümkündür.⁴⁵ Siyasetin yozlaştırıcı yanı ise ahlakî ve teknik boyutları olan bir "yolsuzlukla mücadele" paketi⁴⁶ ile giderilebilir. Tabii, bu söylenenlerin gerçekleşmesi ancak çok uzun zaman isteyen süreçler so-

⁴³ Özer Ozankaya, **Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür**, Ankara: SBF Yayını, 1971, s. 140'dan nakleden: İlder Turan, **Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış**, İstanbul: Der Yayınları, 1986, s. 5.

⁴⁴ Türker Alkan, "Baş Seyisimiz Tayyip Erdoğan mı?", **Radikal**, 13.6.2007.

⁴⁵ Mustafa Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.

⁴⁶ Bkz. Fedayi, agm, s. 20-6; Demirel, agm, s. 40-48.

nunda mümkün olabilir. Nitekim bir yandan modernleşme sürecinin hızlanması ve bir yandan da AB sürecinin getirdiği demokratik ilerlemeler sayesinde çevrede siyasete yönelik kültürde büyük değişimler olmuştur. Siyaset karşıtı söylem büyük bir oranda değişmiş, siyasete katılım yönünde büyük bir arzu belirlemiştir. Örneğin siyasete karşı en çok çekince gösteren İslamcı çevreler, siyasete en çok katılan çevreler haline gelmiştir. Etnik temelli siyaset yapanlar bile bir yolunu bulup Meclis’e girmeyi başarmışlardır...

Siyasete katılım yollarında da çeşitlilik görülmektedir. Seçimler dışında da, son yıllarda güçlenen sivil toplum kuruluşları yoluyla çevrenin siyasete nitelik ve nicelik olarak daha çok katıldığı gözlenmektedir. Daha çok Osmanlı döneminde görülen pasif ve edilgen tutum büyük oranda değişmiştir. Osmanlı’nın modernleşme öncesi döneminde çevre için esas olan, hareket değil sükûnettir; siyaset değil saadettir; devlet değil halvettir. Modernleşme ile birlikte sükûnet yerini harekete bırakmıştır. Fakat bu sefer de siyasal alandaki güvenlik sorunları çevreyi tedirgin etmiştir. Hukuk ve demokrasi alanında yaşanan gelişmelerle bu tedirginlik ise -tam olmasa da- büyük oranda giderilmiştir.

Merkezin siyasete bakış açısı da şöyle özetlenebilir: Siyaset, merkeze vaziyet eden bir seçkinler grubunun işidir, ancak onlar bu işten anlar; cahil halk ise kararlaştırılan siyasete uymakla yükümlüdür; cahil halkın burnunu siyasete sokması önlenmelidir; çevreyi temsil eden siyasetçiler ilk fırsatta bertaraf edilmelidir... Bu anlayışın da modernleşme ve AB süreci ile birlikte -zorla da olsa- büyük oranda değiştiği söylenebilir. Fakat hala güçlü bir azınlık -bu kadar kaba bir söylemle olmasa da- bu bakış açısını sürdürmektedir. Bu tür bakış açısı daha çok darbe dönemlerinde kristalize olmakta, olağan zamanlarda kendini gizlemektedir.

Sonuç olarak siyasal kültürün değişmesi kolay değildir; uzun ve zahmetli süreçleri gerektirmektedir. Bu değişimin gerçekleşmesi için çoğu zaman iç dinamikler yeterli olmamakta, zaman zaman dış dinamiklerin de devreye sokulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adem Çaylak, *Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen*, Ankara: Kadim Yayınları, 2005
Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katıl*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2007
Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları, 1994
Alpay Kabacalı, *Türkiye’de Siyasal Cinayetler*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1993.
Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993
Cemal Fedayi, “Siyasal Yozlaşma: Teori ve Türkiye Örneği”, *Liberal Düşünce*, Yıl 5, Sayı 20, Güz 2000

- Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986
- Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003
- Deniz Baykal, *Siyasal Katılma*, Ankara: SBF Yayınları, 1970.
- Ersin Kalaycıoğlu, "Siyasal Katılma Koşullarına Genel Bir Bakış: Türkiye Örneği", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986
- Faruk K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Harnamesi*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1971.
- Halis Çetin, "İktidar ve Meşruiyet", *Siyaset*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Ankara: Lotus Yayınları, 2003
- İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam yayınları, 1994.
- İlter Turan, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986
- İlter Turan, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul: Der Yayınları, 1986
- İskender Pala, *Ş'ir-i kadim-Şiir Şerhleri*, İstanbul, 1997
- M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatü's-Sahabe*, (Çev. Ali Aslan), Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 9-10, 1980
- Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.
- Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.
- Mustafa Runyun ve Osman Keskiöğlu, *Fatih Devrinde İlim ve O devirde Yetişen İlim Adamları*, Ankara: DİB Yayınları, 1953
- Mümtaz'er Türköne, "Siyaset Nedir?", *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınları, 2003
- Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, (2. baskı) 2003
- Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993
- Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, Ankara: SBF Yayını, 1971
- Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
- Sa'îd-i Nursî, *Emirdağ Lâhikası*, İstanbul: Envar Neşriyat, 1992
- Salih Şarman, *Rutin Dışı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2007.
- Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: Beta Yayınları, 1986
- Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002
- Tanel Demirel vd., "Türkiye'de Siyasal Yolsuzluk Olgusu", *Liberal Düşünce*, Yıl 5, Sayı 20, Güz 2000
- Turan Güneş, *Araba Devrilmeden Önce*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982
- Türker Alkan, "Baş Seyisimiz Tayyip Erdoğan mı?", *Radikal*, 13.6.2007.